

**Шамшаддинова  
Саодат Сапарбаевна\***

Издeнуші, Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нөкіс, Өзбекстан

\*Корреспондент авторы: awada@mail.ru

## **ҚОҢЫРАТ АУДАНЫ ТОПОНИМИЯСЫНДАҒЫ ДЕТЕРМИНАТИВТЕР**

### **Аннотация**

Бұл мақалада Қоңырат ауданы топонимиясының лексика-семантикалық құрамындағы ұлттық географиялық терминдердің (детерминативтердің) қызметі кешенді түрде зерттелген. Ғылыми жұмыста топоним жасаушы компоненттердің терминологиялық мәртебесі, олардың классификациясы мен атаулар жүйесіндегі орны анықталған. Зерттеу барысында аймақтағы су нысандары, рельеф формалары мен елді мекендердің аталуындағы детерминативтердің (мәселен: *абат, ауыл, бұлақ, дария, жап, жол, көл, құдық, оба, өзек, сай, тау, терек, тұмсық, шыңырау*) этимологиялық тамырлары талданған. Автор аймақтың табиғи-ландшафтық ерекшеліктерінің топонимиялық жүйені қалыптастырудағы шешуші рөлін ерекше атап өтеді. Сондай-ақ, Үстірт үстіртіне тән спецификалық детерминативтердің (*құлау, шолақ, шыңырау*) лингвистикалық табиғаты ашып берілген. Мақаланың нәтижелері топонимдердің тек тіл білімі тұрғысынан емес, халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі, ирригациялық тарихы және географиялық танымымен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. Жұмыс топонимикалық форманттардың қызметін универсал және локал контексте салыстыру арқылы ғылыми тұрғыдан негізделген.

**Кілт сөздер:** Географиялық апеллятивтер, топонимикалық индикаторлар, лексикалық компоненттер, гидрографиялық нысандар, микротопонимдер, ландшафтық номинация, Үстірт ономастикасы.

### **Кіріспе**

Күрделі топонимдердің бірігіп және тізбектеліп келетін түрлерінде белсенді қолданылатын сөздер бар. Ол сөздер – ұлттық географиялық терминдер. Географиялық терминдер топоним жасауда белсенді қызмет атқарып, әртүрлі позицияларда келе береді. Топоним жасаудағы осындай жан-жақты қызметіне байланысты бұл терминдер топонимикада әртүрлі атауларға ие. Оларды ұлттық географиялық терминдер [1], детерминативтер, термин-индикаторлар [2; 3] және топонимикалық форманттар деп [4], не болмаса күрделі сөздің компоненттері деп те атау қалыптасқан [2]. Бұл терминдердің осындай әртүрлі атауларға ие болуының төмендегідей бірнеше себептері бар:

1. Олар топонимикалық көмекшілерге (форманттарға) ұқсас болып келіп, өнімді қолданылады. Бұл терминдер тек қарақалпақ тілінің ғана емес, басқа тілден енген атаулармен де бірігуге икемді келеді;

2. Детерминативтер, бір жағынан, әртүрлі топонимдермен жиі-жиі бірігіп немесе тізбектеліп келіп топоформанттарға жақындаса, екінші жағынан, топонимдік жүйеде өзінің лексикалық мағынасын, семантикалық еркіндігін де толық сақтайды;

3. Олардың басым көпшілігі барлық түркітілдес халықтардың тілдеріне ортақ болып келеді;

4. Детерминативтер біріккен топонимдерде постпозицияда (соңында) келеді. Олардың постпозицияда келуі – толық қалыптасқан құбылыс. Мысалы: *Көкдария, Қособа, Жыланжап, Ақтөбе, Қарақұдық* т.б.

5. Детерминативтер күрделі топонимдердің бірінші позициясында келген кезде атаулық мағынаға ие болады да, детерминативтік мағынасынан айырылады. Мысалы: *Тасбөгет, Диңалан* т.б.

6. Детерминативтер жеке күйінде де жер-су атаулары қызметінде қолданылады. Мысалы: **Қашы** – ауылдық фуқаралар жиынының атауы (қашының бойында орналасқан ауыл); **Үстірт** – ауылдық фуқаралар жиынының атауы (Үстірт жыралары етегінде орналасқандықтан осылай аталған); **Терек** – жер атауы (терек көп егілген орын); **Лар** – ауыл атауы (су ағып өтетін лардың бойында орналасқан ауыл), **Лаузан** – көл атауы (ақпайтын, көлемі көлден кіші су нысаны Лаузан деп аталады [5]).

Детерминативтердің бұлай қолданылуы топонимикада арнайы тәсіл (топонимизация) ретінде қарастырылады. Ол туралы жоғарыда айтылды. Осы келтірілген мысалдар детерминативтердің топоним құрамындағы атқаратын қызметінің ауқымды және жан-жақты екенін көрсетеді.

### **Зерттеу методологиясы**

Бұл зерттеудің ғылыми-теориялық негізін топонимика, тіл білімі және география ғылымдарының заманауи зерттеу әдістері құрайды. Қоңырат ауданы топонимдеріндегі детерминативтердің қызметін ашуда, бірінші кезекте, лингвистикалық-генетикалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы жер-су аттарының құрамындағы *абат*, *ауыл*, *құдық*, *көл* сияқты компоненттердің төркіні, олардың парсы немесе түркі тілдеріне тәндігі ғылыми тұрғыдан анықталды. Сонымен бірге, зерттеуде семантикалық классификациялау тәсіліне негізделі отырып, топонимдер білдіретін мағынасына қарай гидронимдер, оронимдер және ойконимдер сияқты топтарға жіктелді.

Аймақтың географиялық ерекшелігін есепке ала отырып, зерттеуде лингво-географиялық және ландшафтық талдау бағытына айрықша назар аударылды. Бұл тәсіл Қоңырат ауданының табиғи ортасы, әсіресе Үстірт үстіртінің рельефі топонимдердің жасалуына қалай әсер еткенін түсінуге мүмкіндік берді. Мәселен, *шыңырау*, *тұмсық*, *шолақ* сияқты специфик терминдердің тек осы өңірге тәндігі локал топонимикалық инвентарылау арқылы дәлелденді.

Сондай-ақ, мақалада детерминативтердің сөз құрамындағы орнын анықтауда дистрибутивтік талдау (позициялық зерттеу) әдісі пайдаланылды. Мұнда терминдердің анықтауыш сөздерден бұрын немесе кейін келу заңдылықтары құрылымдық жағынан үйренілді. Зерттеудің деректік базасын нығайту **мақсатында салыстырмалы-компаративтік әдіс** қолданылып, Махмұд Қашқаридың еңбектері, тарихи карталар мен қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі мәліметтер өзара салыстырылды. Бұл кешенді методологиялық тәсіл зерттеу нәтижелерінің ғылыми тұрғыдан негізді әрі сенімді болуын қамтамасыз еткен.

### **Нәтижелер мен талдау**

Қоңырат ауданы топонимдерінің құрамында төмендегідей детерминативтер кездеседі:

*Абат*. «Абад» (парсы: آباد, [ābād]), сондай-ақ «абад», «обод» нұсқаларында ұшырасатын бұл апеллятив – парсы тілінен шыққан жалпы есім (топоформант), кең мағынада «қала», «қалашық», «елді мекен», «мәдениетті, игерілген, жақсы дамыған жер» дегенді білдіреді. Бұл сөз көне иран тілдерінде «халықпен толы, өсіп-өркендеген, бақытты» мағынасында қолданылған. Топонимикалық термин ретінде ол жеке географиялық атаулардың құрамына кіруші және олардың мәдени-тарихи контекстін ашып беруші маңызды компонент болып табылады.

Сөздің парсы тіліндегі түбірі «аб» (су) емес, бірақ бұл компонентпен жиі ассоциация пайда болады. Шын мәнінде, ол парсы тіліндегі «абадан» (ābādān) етістігінен шыққан болып, ол «иелік ету, қоныстандыру, өсіру, гүлдету» деген мағыналарды білдіреді. Сондықтан «абад» – «қоныстандырылған, игерілген, гүлденген, мәдениеттенген» жердің белгісі. Бұл түсінік көшпелі тұрмыс салтынан отырықшы егіншілік пен қала мәдениетіне өту процесінде пайда болған.

Э.М. Мурзаев өзінің топонимика бойынша еңбектерінде «абад» формантының Орта Азия, Иран, Әзербайжан, Ауғанстан мен Пәкістан топонимдерінде кең таралғанын атап

өтеді. Ол бұл терминді «игерілген жер», «мәдени ландшафт» деп түсіндіреді. Мурзаев мысал ретінде Ашхабадты келтіріп, оны «сәулетті қала», «бақытты қала» деп аударарды [6].

В.А. Никонов парсы тілді ареалдағы топонимдерді зерттеу барысында «абадтың» көбінесе иесінің атымен немесе қаланы сипаттайтын сын есіммен бірге қолданылатынын көрсетеді. Бұл модель: «аты + абад» [2].

Иран филологтары мен тарихшылары өз зерттеулерінде бұл апеллативтің көне дәуірден (Ахеменидтер, Сасанидтер) бастап кеңінен қолданылғанын, оның көмегімен империяның жаңа аймақтарында қалалардың негізі салынғанын көрсетеді. Олар «абадты» мемлекеттік құдірет пен цивилизацияның таралу символы ретінде қарастырады.

Бұл апеллатив жергілікті топонимияға бірнеше кезеңмен енген:

1. Ислам дәуірінің алғашқы ғасырларында парсы тілі арқылы.
2. Темірліктер дәуірінде (XIV-XV ғғ.) қала құрылысының қайта түлеу кезеңінде.
3. Ресей империясы мен Совет өкіметі дәуірінде (мәселен, Халқабат,

Ленинабад) жаңа қалаларды атауда қолданылуы, бұрынғы дәстүрлі модельдердің бейімделуі.

Қоңырат ауданында мұндай апеллативтер қатысқан жер-су атауларына *Абадан*, *Елабат*, *Мийнетабат*, *Гүлабат*, *Алымабат* т.б. жатқызуға болады.

*Ауыл*. «Ауыл» сөзі түркі тілдеріндегі ең көне және кең таралған апеллативтердің бірі болып табылады. Бұл лексема негізінен «елді мекен», «қоныс» мағыналарын білдіреді және түркі халықтарының дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық құрылымымен тығыз байланысты. Көптеген түркітанушылар мен лингвистердің пікірінше, «ауыл» сөзі көне түркі тіліндегі «ағ» түбірінен («ағу», «қозғалу» мағынасында) шыққан болуы мүмкін, яғни көшпелілердің уақытша тоқтап, қоныс тепкен жерін білдіреді. Кейбір зерттеушілер оны моңғол тілдерімен байланыстырады [7; 8], бірақ көпшілігі түркі тілдеріндегі ертеден келе жатқан автохтон (жергілікті) сөз ретінде қарайды.

Қоңырат ауданында «ауыл» апеллативі қатысқан ойконимдер: *Бесінші ауыл*, *Бірінші ауыл*, *Бойрашы ауыл*, *Бояушы ауыл*, *Ғәррекиі ауыл*, *Екінші ауыл*, *Құм ауыл*, *Мамыт ауыл*, *Өгіз ауыл*, *Өтенауыл*, *Саллақ ауыл*, *Самтық ауыл*, *Төртінші ауыл*, *Үшінші ауыл*, *Хәккеауыл*, *Шеримші ауыл*, *Бажбан ауыл* т.б.

*Бұлақ* – жер асты суларының табиғи жолмен сыртқа атылып немесе қайнап шығуынан пайда болған географиялық нысан. Бұл термин тарихи тұрғыдан XI ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінде де ұшырасып, сол дәуірде «канал» және «бұлақ» мағыналарында қолданылған. Лексикалық бірлік ретінде дерлік барлық түркі тілдерінің сөздік қорында бар [9]. Лингвист ғалым Л.В. Дмитриева өз зерттеулерінде «бұлақ» сөзінің төркіні алтай тілдеріне тән екенін айтып, оның түркі тілдеріне моңғол тілдерінен өткені туралы пікірді алға тартқан [10].

Қоңырат ауданы топонимиясында «бұлақ» компоненті қатысқан төмендегідей атаулар кездеседі: *Бұлақ*, *Ақбұлақ*, *Қосбұлақ*, *Жийделібұлақ*, *Ащыбұлақ*, *Алексей бұлақ*, *Дұщы ақ бұлақ*, *Жаман ақ бұлақ* т.б.

*Дария* — Орта Азиядағы ірі өзендерді атау үшін қолданылатын гидрографиялық апеллатив (термин). Бұл термин көне иран тілдерінде «су айдынының» кең мағынасын білдірсе, түркі тілдерінде нақты «үлкен, тұрақты ағысқа ие өзен» деген мағынаға ие болды. Қоңырат ауданында кездесетін гидронимдер: *Ақшадария*, *Өгіздария*, *Өлі дария*, *Кәуандария* т.б.

*Жап* — суғару жүйесінде арна немесе каналдардан егістік алқаптарына су жеткізіп беру мақсатында қолдан (қол күші немесе техника көмегімен) қазылған гидротехникалық құрылыс. Көлемі жағынан алғанда, жап салмадан (арықтан) ірі, бірақ канал мен арнадан кішілеу болатын аралық су тармағы есептеледі.

Э.М. Мурзаев өзінің зерттеулерінде қарақалпақ және қазақ тілдеріндегі «жап» терминін «үлкен арық» немесе «суғару каналы» деп бағалайды [11]. Тарихи деректерде, атап айтқанда, Хорезмнің суғару тарихына байланысты ескі жазбаларда бұл лексема «қазылған арық» мағынасында белгіленген [12]. «Жап» компоненті Қоңырат ауданының

гидронимиялық жүйесін қалыптастырудағы ең белсенді әрі өнімді апеллятивтердің бірі болып табылады: *Бийбіш жап, Болысжарғанжап, Борис жап, Бүгежсейлі жап, Әлімабатжап, Жыланжап, Зинажап, Коллектор жап, Қазақ жап, Қоңыратжап, Қыятжап, Насосжап, Орджоникидзе жап, Палуан жап, Саума жап, Саят жап, Фрунзе жап, Ханжап, Худаяр жап, Бқылас жап* т.б.

*Жол* — кеңістікті игерудің және коммуникацияның негізгі белгісі саналатын топонимикалық термин. Тарихи тұрғыдан бұл апеллятив ежелгі сауда және миграция бағыттарын, атап айтқанда, Ұлы Жібек жолы жүйесіндегі керуен жолдарын сипаттаса, заманауи лингвистикалық контексте көлік инфрақұрылымы мен магистраль тармақтарын білдіреді.

Топонимдер жүйесінде «жол» компоненті нысанның орналасу ерекшелігін, сапасын немесе атқаратын қызметін анықтау үшін қолданылады. Мәселен, Қоңырат топонимиясында кездесетін *Қасқажол, Қияжол* — жер бедерінің ерекшелігіне және жолдың бағытына (түзу немесе қия) байланысты қалыптасқан дәстүрлі атаулар болса, *Таза жол, Теміржол* — нысанның техникалық сипаты мен жаңа дәуірдегі экономикалық маңызын көрсететін заманауи атаулар.

*Кеткен*. Е.Е. Неразик Хорезм оазисіндегі ежелгі қала атауларының (ойконимдердің) семантикалық құрамын зерттей келе, олардың этимологиясы бойынша маңызды ғылыми пікірлер білдірген. Оның түсіндіруінше, атаулардағы «Кас» немесе «Кат» компоненттері шығыс иран тілдерінде «қала» мағынасын берген. Ал «Кент» (сондай-ақ, ката, канта формалары) термині негізінен «дуалмен қоршалған бекіністі қала» дегенді білдірсе, «кан» немесе «хан» форманттары суғару жүйелерімен байланысты болып, «арық», «канал» немесе «бұлақ» мағыналарында да қолданылған [13]. Бұл лингвистикалық деректер аймақтағы ежелгі қала мәдениеті мен ирригация тармақтарының бір-бірімен тығыз байланысты болғанын растайды. Олай болса, «кеткен» немесе «кескен» сөзі қала жанынан ағып өтетін канал мағынасын білдіреді деген тұжырымға келеміз. Қоңыратта бұл апеллятивпен *Балтакеткен, Машынкеткен, Қазанкеткен* сияқты гидронимдер жасалған.

*Көл* — барлық түркі тілдеріндегі жалпытүркілік негізгі лексикаға кіретін гидрографиялық термин. Ол «табиғи су жиналып тұратын ойпат», яғни «көл» мағынасын білдіреді. Прототүркі тіліне дейін баратын «köl» формасынан таралған деп есептеледі [8]. Бұл түбір тек «су айдыны» ғана емес, сонымен бірге «қойнау, ойпат, шұңқыр» мағынасында да болуы мүмкін.

Термин тек түркі тілдерімен шектелмей, моңғол тілдеріне де өтіп (нуур, нагур — моңғол тілінде «көл») және бүкіл Орталық Азия, Сібір, Алтай гидронимиясының негізгі құраушы бөлігіне айналған. Қоңырат ауданында бұл апеллятивпен жасалған *Алтынкөл, Бақалы көл, Қалмағамбеткөл, Құлмағамбеткөл, Құрғақ көл, Лаузан көл, Машанкөл, Қожакөл, Көкті көл, Табанкөл* т.б. сияқты гидронимдер ұшырасады.

*Көпір* апеллятиві Қоңырат ауданы топонимиясында сирек кездеседі. Аймақта бұл компонент қатысуымен жасалған *Бажбанкөпір, Қызылкөпір, Гүлал көпір* сияқты атаулар кездеседі.

*Қазған* сөзінің түбірі «қазу» болып, көбінесе Үстіртте осы апеллятив қатысты атаулар ұшырасады; олар сол құдықты қазған адам аттарына байланысты қолданылады: *Алтысқазған, Ақманқазған, Аманқазған, Айтқұлқазған, Ермекқазған, Елеуқазған, Көшбайқазған, Қасқақазған, Қашқынқазған, Қосанқазған, Матақазған, Орынбайқазған, Шербайқазған, Тәженқазған* және т.б.

*Қайыр* сөзіне Қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігінде «1. Су қайту нәтижесінде пайда болған жер. 2. Сай, таяз» деген түсінік берілген болса [14], Маңғыстау аймағының топонимиясын зерттеген Б. Көшімова «ұсақ тас қиыршықты құмды жер» деп түсіндіреді [15]. Қоңырат ауданы топонимиясында *Құрыққарақайыр, Қызылқайыр, Тақтақайыр* атаулары кездеседі.

*Қала* — халқы тығыз орналасқан, қоғамдық-саяси, мәдени және сауда орталығы саналатын ірі елді мекендерді білдіретін универсал топонимикалық термин. Бұл

апеллятивтің таралу ареалы өте кең болып, Таяу Шығыстан Пиреней түбегіне дейінгі территорияларды қамтиды [16].

Түркі тілдерінде, соның ішінде қарақалпақ тілінде де «қала» сөзі бастапқыда «қорған» мағынасын білдірген. Тарихи Хорезм аймағында дуалмен қоршалған бекініс орындарының көп болуына байланысты, бұл нысандардың атауларында «қала» компоненті негізгі рөл атқарған. З. Дусумовтың атап өтуінше, Хорезм оазисінде бұл сөз «дуалмен қоршалған жер, қорған» мағынасында қолданылса, иран тілдерінде қазіргі күнге дейін төбеге салынған бекіністер, тіпті кейбір биік төбешіктердің өзі де «қала» деп аталады [17]. Қоңырат ауданы көптеген тарихи орындар аймағы болғандықтан, бұл жерде «қала» апеллятиві қатысқан атаулар көп кездеседі. Олар: *Адаққала, Аланқала, Бұғраханқала, Бозқала, Кетенқала, Томарқала, Топыраққала, Шайтанқала, Шорқала, Жақыпбай қала, Жаңақала, Аққала, Әзбергенқала, Төребийдің қаласы* т.б.

*Құдық* лексемасының этимологиясына тоқталатын болсақ, тілші ғалым Ш. Рахматуллаев бұл сөздің түркі тілдеріне тән екенін растап, оның шығу тегі бойынша екі түрлі ғылыми болжам ұсынады:

1. Бірінші болжам бойынша, сөздің түбірі көне түркі тіліндегі «су құю» мағынасын беретін *qud* (қазіргі *құй*) етістігіне барып тіреледі және оған *-(u)ğ* зат есім тудырушы аффиксінің қосылуы арқылы қалыптасқан.

2. Екінші көзқарасқа сәйкес, сөз «төмен, төменгі» мағынасын білдіретін *qou* (*quyi*) сөзінің көне *qodi* нұсқасына *-q* аффиксінің жалғануынан шыққан (*qodi+q > quduq*) [18].

Көне түркі тілі ескерткіштерінде, соның ішінде Махмұд Қашқаридың еңбегінде бұл терминнің *quzuğ, quyuğ, quduğ* формаларында кездесетінін ескерсек [19], біз Ш. Рахматуллаев келтірген болжамды негізді деп санаймыз. Себебі «құдық» пен «құйы» сөздерінің семантикалық және морфологиялық тамыры бір болып, тікелей су құйылуы немесе судың жиналу процесімен байланысты.

Мысалдар: *Байқұдық, Дәулетқұдық, Жаманауызсу-Маңке құдық, Жартықұдық, Жарыққұдық, Жарыққұдық, Көшерқұдық, Қазаққұдық, Қарақұдық, Қосқұдық, Құлқұдық, Мәміш құдық, Ордабай құдық, Тасастауқұдық, Тереңқұдық, Ұрықұдық, Үшқұдық* т.б.

*Құй – Ұзынқұй.*

*Құлау* – түбірі «құла» болған бұл апеллятив Үстірттен түсетін жолды білдіреді (таудан құлау). Мысалы: *Қисыққұлау, Құрқұлау, Шиқұлау.*

*Оба* – Орталық Азия халықтарының топонимиясында жиі кездесетін, негізінен жер бедеріндегі жасанды немесе табиғи төбешіктерді білдіретін термин. Ғ. Қоңқашпаевтың анықтамасына сәйкес, «оба» – жотаға немесе тегіс жерге үйілген тастар жиынтығы болып табылады [20]. Э.М. Мурзаев бұл терминнің этимологиясын моңғол тіліндегі *овоо, обоо* сөздерімен байланыстырып, оның «үйінді», «төбешік», «тас үйіндісі» немесе «қорған» сияқты мағыналарын ашып берген [11]. Сондай-ақ, моңғол топонимиясында «оба» терминін зерттеген К. Каймулдинованың пікірінше, бұл термин тек қана тас үйіндісі емес, сонымен бірге «шекаралық белгі», «оқшау орналасқан тау немесе төбе», сондай-ақ «арнайы үйілген тас қорымы (мазар)» мағыналарын да білдіреді [21]. Қоңырат ауданында кездесетін топонимдер: *Ұзыноба, Үйоба, Сарыоба, Шийоба, Қараоба.*

*Өзек* – су нысандарын атауда қолданылатын маңызды гидрографиялық термин болып, оның этимологиясы мен семантикасы бойынша ғылымда бірнеше көзқарас бар. Э.В. Севортян бұл лексеманың түбірін «бұлақ» мағынасын беретін *өз* сөзіне *-(a)к* кішірейткіш аффиксінің қосылуынан пайда болған деп түсіндіреді [8]. Өз кезегінде, Н.А. Баскаков *өзек, өзен, оғыз (угуз)* сияқты сөздердің генетикалық тамыры бір екенін алға тартқан [22].

Татарстан гидронимиясын зерттеген Ф.Г. Гарипова «өзек» терминінің татар тілінде «өзен», сондай-ақ жергілікті диалектілерде «су», «жылға» мағыналарында ежелден бері қолданылып келе жатқанын атап өткен [9]. Н. Охунов бұл терминнің Хорезм мен Қарақалпақстан аймағындағы ерекшелігіне тоқталып, оны «өзен тармағы, саласы» деп

түсіндіреді. Бұған дәлел ретінде Әмудария тармақтары болған *Тікөзек, Қараөзек, Көкөзек* атауларын келтіреді [23].

Қарақалпақстан топонимиясын зерттеуші ғалым Қ. Әбдімұратов «өзек» терминін жасанды су жолдарынан ажыратып көрсетеді. Оның пікірінше, өзек – бұл адам қолымен қазылмаған, өздігінен табиғи жолмен пайда болған өзен тармағы. Сондай-ақ, өзектер екі көлді тұтастырушы немесе өзеннен бөлініп шығып, тікелей теңізге құятын табиғи су жолы қызметін де атқарады [24]. Қоңырат ауданында *Майлыөзек, Мамырөзек, Нұрлыөзек, Жансызөзек* сияқты гидронимдер бар.

*Сай* – гидрографиялық термин ретінде «өзен аңғары, кіші өзен, көлемі жағынан үлкен емес су жолы» немесе «өзек» мағыналарын білдіреді. Көлемі жағынан алғанда, сай жаптан ірі, бірақ өзеннен кіші және ені шектелген су ағысын білдіреді. Бұл термин қарақалпақ фольклорында және көркем шығармалар тілінде өз алдына лексема ретінде жиі қолданылғанымен, топонимияда көбінесе анықтауыш қызметін атқарады. Қарақалпақ тілінің түсіндірме сөздігінде сай сөзіне: «Екі биіктік немесе тау арасында ағын су нәтижесінде пайда болған аңғар, жыра» [25] деп түсінік берілген. Қоңырат ауданында *Киіксай, Сексеуілсай, Жусандысай* атаулары кездеседі.

Су сөзінің Орталық Азияда таралу өрісі өте үлкен. Қарақалпақстанда «су» компонентті гидронимдер көп емес [26]. Қоңырат ауданы аумағында құрамында «су» апеллативі бар гидронимдер кездеседі: *Аққансу, Табынсу, Жаманауызсу*.

*Тау* – рельефтің айналадағы жазықтардан айрықша биік тұратын, тасты немесе құмды формаларын білдіретін негізгі оронимдік термин. Қоңырат ауданының географиялық ландшафтында Үстірт платосы айрықша орын алады. Жергілікті халықтың тіл ерекшелігінде бұл плато, оның абсолюттік биіктігіне қарамастан, көбінесе «тау» терминімен аталады. Мұндай номинациялау дәстүрі тегіс жердегі кез келген биік рельеф формасын «тау» деп қабылдайтын халықтық географиялық танымнан туындаған.

Тарихи жазба деректерде Үстірт аймағына байланысты бірнеше маңызды атаулар ұшырасады:

- *Сиях-Кух (Siyah-Koh)* [27]: Парсы тілінен аударғанда «Қаратау» мағынасын білдіреді. Бұл атау платоның алыстан қарағандағы түсіне немесе ондағы жыныстардың ерекшелігіне байланысты берілген.

- *Думантау*: Платоның биік жарқабақтарында (шыңдарында) жиі болатын табиғи құбылыс – тұманға байланысты қойылған тарихи атау.

Зерттеу нысаны болған Қоңырат ауданында да бұл термин қатысқан *Құбатау, Қаратау, Құстау* сияқты санаулы, бірақ топонимикалық тұрғыдан маңызды оронимдер кездеседі.

*Терек* – түркі тілдеріндегі, соның ішінде қарақалпақ тіліндегі кең таралған фитотопонимдік апеллативтердің бірі. Көптеген түркі тілдерінде «терек» сөзі ғасырлар бойы жалпы «ағаш» мағынасын білдіріп келген. Бірақ, қазіргі таңда бұл сөз нақты бір ағаш түрін — «теректі» (*Populus*) білдіреді [8]. Түркітанушылардың пікірінше, бұл сөз көне түркі тіліндегі *tirig* (тірі, өміршен) немесе *tur* (тік тұру) түбірлерімен байланысты болуы мүмкін. Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде «терек» сөзі тікелей «терек ағашы» мағынасында келтірілген [28].

Топонимикада «терек» апеллативі жер-су аттарын жасауда өте өнімді. Ол көбінесе аймақтың флоралық ландшафтын сипаттайды. Терек ағашы ылғалды жерлерде, өзен-көл жағаларында өсетіндіктен, құрамында бұл сөз бар атаулар сол жерде су көзінің бар екенінен дерек береді. Тегіс сахараларда немесе шөл аймақтарында (мәселен, Үстіртте) жалғыз өскен немесе топ теректер жолаушылар үшін негізгі географиялық бағдар қызметін атқарған. Қоңырат топонимдері ішінде бұған *Терек, Қостерек, Марқабайтерек, Үш терек, Хантерек, Байтерек* атаулары мысал бола алады. Бұл мысалдардың ішінде «Байтерек» атаулы ру атына қойылған этноним болуы да мүмкін.

*Тұмсық* деп түркі халықтарында таудың сүйірленіп шығып тұрған жерін атайды. Үстірт жыраларында мұндай тұмсықтардан *Ақтұмсық*, *Диңлі тұмсық*, *Үлкен тұмсық* сияқты атаулар кездеседі.

*Шолақ* деп Үстірт платосының жарқабағы (чинкі) қысқа, кескін және «желте» тәрізді қайырылған немесе аяқталған жеріне байланысты айтылады. Дәл осылай Үстіртте тұратын халық атайды. Аймақта *Ақшолақ*, *Көкшолақ*, *Қарашолақ* атаулары ұшырасады.

*Шыңырау* деп тереңдігі 5-6 метрден асатын терең құдықтарға айтылады. Мұндай апеллятивті атаулар көбінесе Үстіртте кездеседі: *Бірқарыншыңырау*, *Қарашыңырау*, *Қисықшыңырау*.

### **Қорытынды**

Демек, бұл мысалдар Қоңырат ауданындағы екі немесе үш сөзден жасалған микропонимдердің құрамында *жап*, *құдық*, *ауыл*, *қала*, *көл*, *бұлақ*, *терек*, *жол*, *шыңырау*, *дария*, *тау*, *сай*, *өзек*, *көпір*, *кеткен*, *қайыр*, *оба*, *су*, *қазған*, *тұмсық* сияқты детерминативтердің көптеп кездесетінін дәлелдейді. Бұл осы өлкенің табиғи-географиялық жағдайымен байланысты.

«Сахарадағы және шөлейттегі әрбір құдық адамның тұрмыс-тіршілігінің көрінісі. Құдық шөлдеген жолаушыға қандай маңызды болса, олардың атаулары да көптеген сырға ие болады» [29]. Екіншілікпен, балықшылықпен айналысатын халықтың да негізгі тіршілік көзі – су. Сондықтан Қоңырат ауданы аумағында *құдық*, *жап*, *көл* детерминативтерінің көп кездесуінің өзіндік мәні бар.

Қоңырат ауданы аумағы тарихи ескерткіштерге бай қала. Өлкенің тарихы да тереңде. Аймақ топонимдерінде кездесетін *қала* детерминативі де сөзіміздің дәлелі. Сондай-ақ, *шыңырау*, *оба*, *тұмсық*, *құлау*, *шолақ* детерминативтерімен жасалатын атаулар тек Қоңырат топонимдеріне ғана тән. Басқа аудандардың топонимдері арасында олар кездеспейді.

**Абат** детерминативі идеологизм топонимдерде қолданылады. Мәселен, *Елабат* атауын Өзбекстан Қаһарманы, атақты ақын Абдулла Орипов Қоңырат сода зауыты құрылысы басталған уақытта осы жерде бой көтерген кентке «елі абат болсын» деп қойған.

Қорыта айтқанда, Қоңырат ауданы топонимдеріндегі детерминативтерді үйрену – өлкенің тарихи мәдениетін, тіл байлығын және ұлттық дүниетанымын ғылыми негізде ашып беруде үлкен маңызға ие.

### **Әдебиеттер тізімі**

1. Сарышова К.С., Тұяқбаев Ғ.Ә., Абасилов А.М. Сыр өңірі гидронимдерінің лингвокогнитивтік негіздері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – Т. 183. – №3. – Б. 64-73. – DOI: 10.26577/EJPh.2021.v183.i3.ph7. Никонов, В. А. Введение в топонимику. – М.: Мысль, 1965. – с. 37.
2. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории. – 2019. – с. 125.
3. Ломова А. И. Топонимика как отражение национальной ментальности // Дни науки студентов Владимирского государственного университета имени Александра Григорьевича и Николая Григорьевича Столетовых. – 2019. – С. 3017-3021.
4. Мамбетова, Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери : дис. ... филол. илимл. филос. докт. – Нөкис, 2018. – 166 б.
5. Хабирова А. Р. Эдуард Мурзаев. Вклад в развитие топонимики // Культурный ландшафт регионов. – 2021. – Т. 3. – №. 3-4. – С. 114-120.
6. Баскаков, Н. А. Тюркская лексика в «Словаре тюркизмов в русском языке». – Алма-Ата, 1982. – с. 56-57.
7. Дыбо А. В. Этимологический словарь тюркских языков. – 2013. – с. 82.
8. Яруллина А. Г., Бадрутдинова Ф. Р. К вопросу этимологии тюркской гидронимии Татарстана (по материалам "Татарской энциклопедии") // История России и Татарстана: Итоги и перспективы энциклопедических исследований. Казань, 2018. – С. 79-85.

9. Дмитриева, Л. В. Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // Алтайские этимологии. – Л. : Наука, 1984. – с. 160.
10. Бурыкин А. А. Новые словари географических апеллятивов и проблемы диалектологии //Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования). – СПб, 2011. – С. 40-53.
11. Dilshodbek S., Sheraliyevich K. O. Yahyo G‘ulomovning Xorazm tarixini o‘rganishdagi o‘rni //Conference of innovative horizons in science & engineering. – Ургенч, 2025. – Т. 1. – №. 2. – С. 124-130.
12. Сайманов С. С. Историография истории городов Каракалпакстана //Научный Татарстан. – 2020. – №. 2. – С. 16-23.
13. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Төртинши том. – Нөкис : Qaraqalpaqstan, 2023. – 329-б.
14. Көшімова, Б. Ә. Маңғыстау өңірі жер-су атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы : Нурлы әлем, 2010. – 77 б.
15. Аминев З. Г. Город в исторической памяти башкирского народа //Редакционная коллегия: ИИ Бахшиев–канд. ист. наук, директор НОЦ «Археология 2.0» УУНиТ; ИИ Буляков–канд. ист. наук, зав. отделом истории и истории культуры Башкортостана. – 2023. – С. 27.
16. Йўлдошхонов Ж. Сравнительный анализ микротопонимов Ташкента и Лондона: отражение культурных и исторических особенностей //O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari. – 2024. – С. 841-844.
17. Рахматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент : Университет, 2000. – 180 б.
18. Махмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). – Т. I. –356 б.
19. Сабиева Е. В. и др. Топонимы монгольского происхождения на территории Российского и Североказахстанского приграничья //«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Т. 74. – №. 3.
20. Тектіғұл Ж. О., Дузмагамбетов Е. А., Баядилова-Алтыбаева А. Б. Қазақ топонимдерінің мифологиялық қабаты //Eurasian Journal of Philology: Science & Education. – 2022. – Т. 185. – №. 1.
21. Шайхисламова З. Ф. Методологические аспекты этнолингвистического изучения башкирской топонимической системы Урало-Поволжья, Казахстана, Сибири и Северо-Востока Российской Федерации в этноонтологическом контексте //Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. ИЯ Яковлева. – 2016. – №. 3 (91). – С. 65-73.
22. Uluqov N. The research of historical onomastics of turkic languages: achievements, challenges and tasks. – Namangan, 2023. III Xalqaro onomastika simpozumi materiallari to‘plami [Matn] : to‘plam / Nosirjon Uluqov. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 340 b.
23. Сейтнязов К. М. Географические термины и этнотопонимы Каракалпакстана //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 1461-1464.
24. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Алтыншы том. – Нөкис : Qaraqalpaqstan, 2023. – 159-б.
25. Serikbaeva, A. S. Taxtatópir rayoni toponimleriniń semantikasi hám qurılısı : filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD) ilmiy dárejesin alıw ushın usınılğan dissertaciya. – Nókis, 2025. – 150-b.
26. Якут ал-Хамави. Алфавитный перечень стран. Му'джем ал-булдан [Электрон ресурс] // Извлечения из «Китаб Му'джем ал-Булдан» Якута, по изданию Р. Wuestenfeld'a (Jacuts geographisches Woerterbuch). – URL: <https://web.archive.org/web/20110525001222/http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jakut/otryv1.phtml?id=1511>.
27. Махмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Т. III. – Тошкент, 1963.

28. Мурьясов Р. З. Топонимы в системе языка //Вестник Башкирского университета. – 2013. – Т. 18. – №. 3. – С. 753-762.

### References

1. Saryshova, K.S., Tuyakbaev, G.A., & Abasilov, A.M. (2021). Syr óniri gidronimderiniń lingvokognitivtik negizderi [Linguo-cognitive foundations of hydronyms of the Syr region]. *Bulletin of KazNU. Philology Series*, 183(3), 64-73. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v183.i3.ph7>
2. Superanskaya, A. V., Podolskaya, N. V., & Vasilyeva, N. V. (2019). *Obshchaya terminologiya: Voprosy teorii* [General terminology: Theory issues]. Moscow. p. 125.
3. Lomova, A. I. (2019). Toponimika kak otrazhenie natsionalnoy mentalnosti [Toponymy as a reflection of national mentality]. *Dni nauki studentov VIGU*, 3017-3021.
4. Mambetova, G. (2018). *Qaraqalpaqstanniń arqa rayonlari gidronimleri* [Hydronyms of the northern regions of Karakalpakstan] [Doctoral dissertation]. Nukus. 166 p.
5. Khabirova, A. R. (2021). Eduard Murzaev. Vklad v razvitie toponimiki [Eduard Murzaev. Contribution to the development of toponymy]. *Kulturnyy landshaft regionov*, 3(3-4), 114-120.
6. Baskakov, N. A. (1982). *Tyurkskaya leksika v «Slovarе tyurkizmov v russkom yazyke»* [Turkic vocabulary in the "Dictionary of Turkisms in Russian"]. Alma-Ata. pp. 56-57.
7. Dybo, A. V. *Etimologicheskiy slovar tyurkskikh yazykov* [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow. 2023 P. 82
8. Yarullina, A. G., & Badrutdinova, F. R. (2018). K voprosu etimologii tyurkskoy gidronimii Tatarstana [On the etymology of Turkic hydronymy of Tatarstan]. *Istoriya Rossii i Tatarstana*, Kazan'79-85.
9. Dmitrieva, L. V. (1984). Etimologii geograficheskikh apellyativov v tyurkskikh i drugikh altayskikh yazykakh [Etymologies of geographical appellatives in Turkic and other Altaic languages]. *Altayskie etimologii*. Leningrad: Nauka. p. 160.
10. Burykin, A. A. (2011). Novye slovari geograficheskikh apellyativov i problemy dialektologii [New dictionaries of geographical appellatives and problems of dialectology]. *Leksicheskiy atlas russkikh narodnykh govorov*, SPb 40-53.
11. Dilshodbek, S., & Sheraliyevich, K. O. (2025). Yahyo G'ulomovning Xorazm tarixini o'rganishdagi o'rni [The role of Yahyo Gulyamov in studying the history of Khorezm]. *Conference of Innovative Horizons in Science & Engineering*, Urgench 1(2), 124-130.
12. Saymanov, S. S. (2020). Istoriografiya istorii gorodov Karakalpakstana [Historiography of the history of cities in Karakalpakstan]. *Nauchnyy Tatarstan*, (2), 16-23.
13. *Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi* [Explanatory dictionary of the Karakalpak language]. (2023). Vol. 4. Nukus: Qaraqalpaqstan. p. 329.
14. Koshimova, B. A. (2010). *Mańgystau óniri jer-su ataularınıń túsindirme sózdigi* [Explanatory dictionary of place names of the Mangystau region]. Almaty: Nurly alem. 77 p.
15. Aminev, Z. G. (2023). Gorod v istoricheskoy pamyati bashkirskogo naroda [The city in the historical memory of the Bashkir people]. *Arkeologiya* 2.0, 27.
16. Yuldoshkhonov, J. (2024). Sravnitelnyy analiz mikrotoponimov Tashkenta i Londona [Comparative analysis of microtoponyms of Tashkent and London]. *Uzbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti Konferensiyalari*, 841-844.
17. Rakhmatullaev, S. (2000). *O'zbek tilining etimologik lug'ati* [Etymological dictionary of the Uzbek language]. Tashkent: Universitet. 180 p.
18. Mahmud Kashgari. (1960-1963). *Turkiy sózler devoni (Devonu lug'otit turk)* [Compendium of Turkic dialects]. Vol. 1. Tashkent. p. 356.
19. Sabieva, E. V., et al. (2024). Toponimy mongolskogo proiskhozhdeniya na territorii Rossiyskogo i Severokazakhstanskogo prigranichya [Toponyms of Mongolian origin in the Russian and North Kazakhstan borderlands]. *Bulletin of Ablai Khan KazUIR&WL. Philology Series*, 74(3).

20. Tektigul, Zh. O., Duzmagambetov, E. A., & Bayadilova-Altybaeva, A. B. (2022). Qazaq toponimleriniñ mifologialyq qabaty [Mythological layer of Kazakh toponyms]. *Eurasian Journal of Philology: Science & Education*, 185(1).
21. Shaikhislamova, Z. F. (2016). Metodologicheskie aspekty etnolingvistikeskogo izucheniya bashkirskoy toponimicheskoy sistemy [Methodological aspects of ethnolinguistic study of the Bashkir toponymic system]. *Bulletin of the Chuvash State Pedagogical University*, (3), 65-73.
22. Uluqov N. The research of historical onomastics of turkic languages: achievements, challenges and tasks. – Namangan, 2023. III Xalqaro onomastika simpozumi materiallari to‘plami [Matn] : to‘plam / Nosirjon Uluqov. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 340 b. Seytniyazov, K. M. (2025). Geograficheskie terminy i etnotoponimy Karakalpakstana [Geographical terms and ethnotoponyms of Karakalpakstan]. *Ekonomika i sotsium*, 5-1(132), 1461-1464.
23. *Qaraqalpaq tiliniñ túsindirme sózligi* [Explanatory dictionary of the Karakalpak language]. (2023). Vol. 6. Nukus: Qaraqalpaqstan. p. 159.
24. Serikbaeva, A. S. (2025). *Taxtakópir rayonu toponimleriniñ semantikasi hám qurılısı* [Semantics and structure of toponyms in the Takhtakupir district] [Doctoral dissertation]. Nukus. 150 p.
25. Yaqut al-Hamawi. *Mu'jam al-Buldan* [Dictionary of Countries]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20110525001222/http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jakut/otryv1.phtml?id=1511>.
26. Mahmud Kashgari. (1963). *Turkiy sózler devoni (Devonu lug‘otit turk)* [Compendium of Turkic dialects]. Vol. 3. Tashkent.
27. Muryasov, R. Z. (2013). Toponimy v sisteme yazyka [Toponyms in the language system]. *Bulletin of the Bashkir University*, 18(3), 753-762.

**Шамшаддинова  
Саодат Сапарбаевна**

Соискатель, [awada@mail.ru](mailto:awada@mail.ru), Каракалпакский государственный университет, Нукус, Узбекистан

## ДЕТЕРМИНАТИВЫ В ТОПОНИМИИ КУНГРАДСКОГО РАЙОНА

### **Аннотация**

В данной статье комплексно исследуется роль национальных географических терминов (детерминативов) в лексико-семантическом составе топонимии Кунградского района. В научной работе определен терминологический статус топоформантов, дана их классификация и выявлено их место в системе наименований. В ходе исследования проведен этимологический анализ детерминативов, участвующих в формировании названий водных объектов, форм рельефа и населенных пунктов региона (например: *абат, аўыл, булақ, дәрья, жап, жол, көл, қудық, оба, өзек, сай, таў, терек, тумсық, шыңыраў*). Автор особо подчеркивает решающую роль природно-ландшафтных особенностей региона в формировании топонимической системы. Также раскрыта лингвистическая природа специфических детерминативов, характерных для плато Устюрт (*қулаў, шолақ, шыңыраў*). Результаты статьи доказывают, что топонимы тесно связаны не только с лингвистикой, но и с традиционным укладом жизни народа, ирригационной историей и географическим познанием. Работа научно обоснована путем сравнения функций топонимических формантов в универсальном и локальном контекстах.

**Ключевые слова:** географические апеллятивы, топонимические индикаторы, лексические компоненты, гидрографические объекты, микротопонимы, ландшафтная номинация, ономастика Устюрта.

**Shamshaddinova  
Saodat Saparbaevna**

Independent Researcher, [awada@mail.ru](mailto:awada@mail.ru), Karakalpak State University, Nukus, Uzbekistan

## **DETERMINATIVES IN THE TOPONYMY OF THE KUNGRAD DISTRICT**

### **Abstract**

This article provides a comprehensive study of the role of national geographical terms (determinatives) within the lexico-semantic structure of the toponymy of the Kungrad district. The research defines the terminological status of toponym-forming components, their classification, and their significance within the naming system. During the study, an etymological analysis was conducted on determinatives used in naming water bodies, relief forms, and settlements in the region (e.g., *abat*, *awyl*, *bulaq*, *darya*, *jhap*, *jhol*, *kol*, *qudyq*, *oba*, *ozek*, *say*, *taw*, *terek*, *tumsyq*, *shynyraw*). The author emphasizes the decisive role of the region's natural and landscape features in shaping the toponymic system. Furthermore, the linguistic nature of specific determinatives unique to the Ustyurt Plateau (such as *qulaw*, *sholaq*, *shynyraw*) is revealed. The results of the article demonstrate that toponyms are closely linked not only to linguistics but also to the traditional lifestyle of the people, irrigation history, and geographical perception. The work is scientifically grounded by comparing the functions of toponymic formants in both universal and local contexts.

**Keywords:** geographical appellatives, toponymic indicators, lexical components, hydrographic objects, microtoponyms, landscape nomination, Ustyurt onomastics.